

СОЦИОЛИНГВИСТИК АСПЕКТДА ЎЗБЕК ВА ТУРК ТИЛЛАРИДА МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИНИНГ ПАРАЛЛЕЛ КОРПУСДА ИФОДАЛАНИШИ

Нилуфар Зайнобиддин қизи Абдурахмонова
ЎзМУ в.б. профессори, филология фанлари доктори

Гулрухсор Ғайратовна Холиёрова
Ўзбекистон Миллий Университети

АННОТАЦИЯ

Ўзбек ва турк тилларидаги мурожаат шаклларидаги ўзаро муносабатлари тизими ва ушбу тизимда ҳар бир бирликларининг мавқеини белгилашда илмий тадқиқот ишимиз муҳим аҳамиятга эга. Тиллардаги мавжуд мурожаат шакллари йиғиш, уларнинг ўзаро муносабатлар тизимини қиёсий аспектда таҳлил қилиш, ўзбек нутқ одатларининг социолингвистик йуналишини алоҳида ўрганиш ишимизнинг асосий мазмунини ташкил қилади.

Калит сўзлар: Мурожаат шакллар, социолингвистик аспект, ўзбек тили, турк тили

ABSTRACT

Our scientific research work is important in determining the system of interrelationships of the forms of address in the Uzbek and Turkish languages and the position of each unit in this system. Collecting existing forms of address in the languages, analyzing their system of mutual relations in a comparative aspect, separately studying the sociolinguistic direction of Uzbek speech habits is the main content of our work.

Keywords: Address forms, sociolinguistic aspect, Uzbek language, Turkish language

КИРИШ

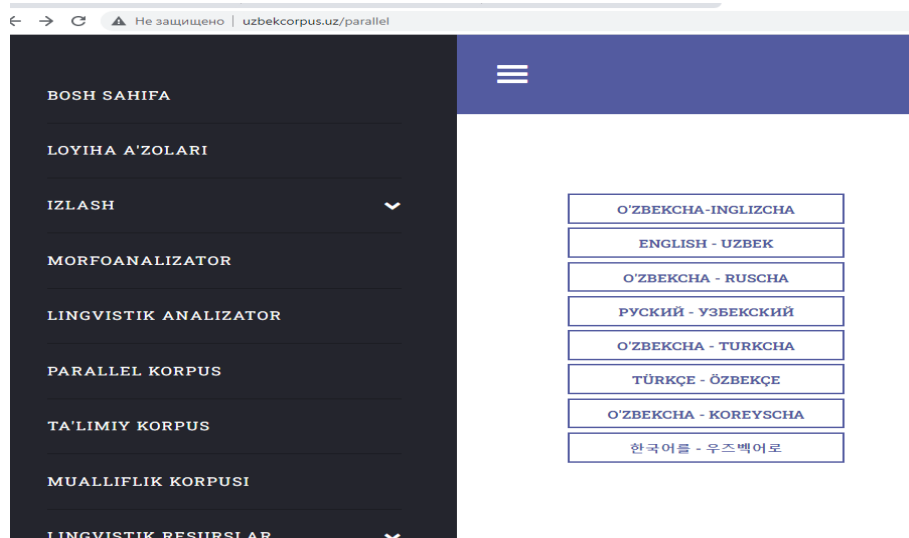
Мурожаат шакли фикр юритиш билан, тафаккур билан боғлиқ бўлган ижтимоий – мантиқий ҳодиса сифатида социолингвистиканинг объекти ҳисобланади. Нутқий актнинг социолингвистик аспекти тил ва нутқ, уларнинг ўзаро алоқаси ижтимоийлиги сингари масалалар билан узвий боғлиқдир.

Мулоқотнинг бошланишида учрайдиган мурожаат шакллари кейинги мулоқот учун хос бўлган нутқ йўналишини белгилайди. Мурожаатда кўпинча шахснинг номинацияси кўринади, шу сабабли нутқий одатда мурожаат шакллари ўрни муҳим. Мурожаатда аксар ҳолларда адресатнинг касб, хизмат юзасидан жамоа орасида тутган ўрни, ёши ва жинси каби белгилар кўринади.

Мурожаат жумлалардан фарқланувчи ўз белгиларига эга, у сўзнинг ўзида бўлмаган кўшимча характеристикаларни ҳам олади. Масалан, тиқилинч автобусда кетяпсиз, ўзингиздан ёшроқ бир қиз йўлингизни тўсиб олган. Сиз тушадиган бекат яқинлашиб қолди. Мурожаат қиласиз: «*Синглим!*».

Бу ҳолатда ишлатилган мурожаат шакли биринчидан, адресатнинг эътиборини тортиш, иккинчидан (керакли оҳангда) узр сўраш, учинчидан, йўлингизни бир оз бўшатиш ҳақидаги илтимосни ифодалаш ҳамда автобусдан тушмоқчи эканингизни аёнлаштириш учун хизмат қилади. Шунингдек, бу мурожаат шаклидан адресатнинг сиздан ёш эканлиги ва жинси аёнлашади.

Тадқиқотимизда икки тил ўртасидаги мурожаат шакллари анализ қилиш учун ўзбек тили электрон корпусида параллел корпусига юкланган ўзбекча ва турча материаллар асосида ўрганишга ҳаракат қилдик¹.

Мурожаат борасида сўз юритганда «ўртоқ(лар)» (турк тилида «*arkadash(lar)*») шаклига ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Бу шакл баъзан «*жаноб(лар)*» сўзи билан ҳам қўлланади.

Келиб чиқиши бошқа тилдан бўлишига қарамай турк тилига чуқур сингган ва ўз маъносидан ташқари жуда кўп маъноларда қўлланиладиган *efendim* сўзи турк тилида 2 шаклда учрайди. а) *efe/ndi*; б) *efe/ndim*.

Турк тилида *efendi* куйидаги маъноларда қўлланилади:

¹ <http://uzbekcorpus.uz/parallel>

1) Зиёли, ўқимишли кишиларнинг исмларига қўшилиб, «жаноб» маъносини билдиради: *Ismi gulmeden soylemedigim bu Hafiz Kurban Efendi elli yaslarinda bir olay imamidir.* (Guntegin.)

2) «Эга, соҳиб, хўжайин» маъноларини билдиради:

Koynu memleketin efendisidir. (Отатурк)

3) «Турмуш ўртоқ, эр» маъносида ҳам кенг қўлланади:

Bizim efendi boyle yemekleri hic bir sekilde agzina bile almaz. (Сўзлашув)

4) Эркалар учун хитоб, ундов сўз сифатида қўлланади:

Efendi! Allah in emriyle kizini bana ver.

5) «Бойвачча, қўлини совуқ сувга урмайдиган одам» каби маъноларда:

Efendi gibi sikintisiz, varlik icerisinde yasamak isterim

6) **Efendi сўзи қўшма сўз таркибида ҳам учраши мумкин:**

Beuefendi, hanimefendi, hocaefendi сўзларида

7) Бир хитоб ёки мурожаатга жавоб сифатида «*шу ердан, лаббай, сизни эшитаман*» ўрнида қўлланади:

-*Aysun!–Efendim!*

-*Ayo*

-*Efendim!*

8) Тушунолмаётган қолган сўзни қайтаришни сўраганда ёки рўпарасидаги кишининг сўз бораётган мавзудаги фикрини билишда, сиз нима дейсиз? сўроғини ифодалаш учун қўлланади: ***Bu boyle hic, olacak sey degil efendim. Her istegin bir***

9) Севгилим маъносида ҳам қўлланади: ***emirdir efendim***

Ўзбек тилида ушбу бирлик қуйидаги ўринларда қўлланади:

1) «**Афанди**» сўзи ўзбек тилида турк тилида бўлганидек кишиларнинг исмига қўшилиб, «жаноб» маъносида қўлланади: *Мамарайим афанди саволни яна қайтарди.* (М. Исмоилий)

2) Турк тилидагидек «хўжайин» маъносида ишлатилади:

-*Афандим подшоҳ хазинасини ўғирладим.* (М.Исмоилий)

3) кизикчи, уздабурон, топқир одам маъносида. Бу кўпроқ Насридин Афандига тўғри келади.

4) латифа, ҳажвия маъносида: *Сизни афанди айтишга жуда уста деб эшитдим.*

Мисоллардан англашиладики, «афанди» сўзининг маъноси кенг. Бу мурожаат шакли ўзбек ва турк тилларида асосан эркаларга мурожаатда қўлланади.

Оила қариндошлик атамаларининг кўпинча мурожаатда қўлланиши уларнинг характерли хусусияти ҳисобланади. Алоқа-аралашув иштирокчиларининг ёшига хос белгилар «она», «ака», «сингил», «ука», «жиян», «тоға», «амаки», «хола», «ая» каби сўзлар билан очилади.

«Жон укам!-дедим ялиниб. –Урманг, мартабангиз бундан ҳам улуг бўлсин!» (У.Хошимов).

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, «қариндош уруғликни англатувчи атамаларнинг ҳаммаси ҳам мурожаат шакли бўла олмайди: қайнона, қайнота, қайнога, кайнэгачи, қайнсингил, қайни каби қариндош уруғ атамалари ҳеч қачон мурожаатда қўлланмайди.»¹

Ўзбек тилида ишлатилувчи мурожаат шакллари асосан қуйидаги омиллар билан белгиланади:

1. Ижтимоий мансублик.
2. Касб (лавозим, унвон).
3. Суҳбатдошларнинг таниш- нотанишлиги.
4. Нутқий ҳаракат шароити.
5. Мулоқотчиларнинг ёши.
6. Уларнинг жинси.
7. Яшаш жойи.
8. Услубий ҳолат.
9. Мулоқотчилар характери.

Мурожаат борасида фикр юритилганда, эр-хотин орасидаги мурожаат шакллари алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Маълум миллий тушунчалар, диний ақидалар юзага келган турли вазиятларда қўлланилувчи мурожаат шакллари ўзбек халқида эр- хотин ўртасидаги муносабатларда хилма-хил кўринишларда акс этади. Эр-хотин ўртасидаги мурожаат шакллари шундай гуруҳлаш мумкин:

а) турмуш ўртоқларига ўз исми билан мурожаат қилинади, кўпинча исмига -хон, -жон,-ой, -биби аффикслари, аёллар нутқида эса эр исмига ака сўзини қўшиш ҳоллари кўзга ташланади:

«Сорахон аввал менга тушунтир... Сорахон! Майли нима десанг хўп, сен менга тушунтир, гуноҳим бўлса тавба қилай...» (А.Каҳҳор).

Ёки:

«Жувон гап қотди:

- Раҳимжон ака, меҳмон сизни йўқлаб кептилар»

(С.Ахмад)

б) жинс англатувчи «эр» «хотин» каби сўзлар билан аталади, купрок эркаклар нуткида «хотин» деб мурожаат қилиш учрайди: «Э, нодон хотин, менда пул нима қилади, сизгир бўзоқни сотаман!» (С.Ахмад);

в) кекса ёшли комуникантларда ёшни белгиловчи сўзлар билан мурожаат қилинади:

«Кампир, сен аралашмай тур бир пас!» (С.Ахмад)

Кўриниб турибдики, бундай мурожаатда ёш билан бирга адресатнинг жинсини ҳам ифодалайди;

г) фарзандларидан бирининг номи билан, кўпинча тўнғич фарзанд номи билан аталади:

«Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди: -Хой, Раъно!-деди маҳдумга, -нонларимизнинг суви қочган, ҳамир қилишга вақт оз, бозордан иссиқ нон олдирасизми? (А.Кодирий).

д) фарзандларнинг ота-оналарга мурожаати асосида мурожаат қилинади: «онаси», «отаси», «ойиси», «дадаси», «аяси» каби;

«Бир маҳал дадамнинг хотиржам овози эшитилди:-Идорада мажлис бўлди онаси...» (У.Хошимов)

«Икки эшик ораси» романидаги Хусан думани асранди кизи Робия «бобо» деб атайди, шу сабабли унга хотини «бобоси», деб мурожаат қилади:

«Ойим мени қайтадан қучоқлади:

-Вой, ман оёқ-қўлидан боғлаётганим йўқ-ку, бобоси» (У.Хошимов)

е) умр йулдошининг лавозими, жамиятда тутган урнига кура аташ: «домла», «бегим», «раис», «отинча» кабилар. Кумушнинг Отабекка «бегим», Бобурга рафиқаларининг «мирзам», «хазратим» дейишларида ҳам шундай маъно ётади; Бобур катта мағлубиятга учраган кезларда рафиқаси мурожатининг ҳам ўзгариши фикримиз далилидир:

«Менинг эгачимдан яширадиган сирим йўқ, Мирзам! Бир вақтлар Бобурни улуглаб «хазратим» деган Ойиша бегим энди хонга ўхшаб, баландроқдан келиб «мирзам» дейиши ҳам галати эди.» (П.Кодиоров)

ё) эр-хотин орасидаги муносабатларда эркалаш муносабатини билдирувчи мурожаат шакллари кенг фойдаланилади. Бундай мурожаатлар интим ҳолатларда ишлатилади:

«жоним», «азизам», «хоним», «гўзалим», «ягонам», «фариштам», «асалим» сингари. Масалан: «Шукуров кандайдир ўзини ноққулай сезиб хотинига яқинлашди:

-Салом, хоним!» (О.Ёқубов)

Ёки:

«Тохир: Ёлғизим! Сени шундай шодлик билан кўришни ўйлаб, тиззанга бош қўйиб, шодлик йиғиларини битказмоқ эдим» (Ҳамза).

ж) кекса эркаклар нутқида учрайдиган турли кўпол сўзлар, лақаблар билан аташ характерли ҳолат бўлиб, ўзбек халқида мурожаат меъёрига мувофиқ келиб қолган:

«Аввалига хат ёзиш билан андармон бўлиб, парво қилмадим, бобомнинг: «Ховлиқма, **пакана**, бу умр савдоси» дегани кулогимга чалиниб сергак тортдим». (У.Хошимов).

з) фақат ундов сўзлар билан мурожаат қилинади, кўпроқ аёллар мурожаатларида кўринади:

«Хой менга каранг, ишдан кейин лаққиллаб юрманг, дарров қайтинг!» (С.Ахмад).

Демак, эр-хотин ўртасидаги мурожаат шакллари нутқий одат вазиятларида учламчи номинациянинг юзага келишига сабаб бўлади: бирламчи номинация сифатида комуникантларнинг **инсон** иккиламчи номинация сифатида комуникантларнинг ўз номлари тушунилса, эр-хотин ўртасидаги учламчи номинациянинг белгиланиши (тахминан) эркак- адресатга ифодаланиши мумкин.

Нутқий одатда суҳбатдошлар ўртасида контакт ўрнатишнинг ўзига хос усуллари мулоқотда шароитга мос муносабатларнинг турли кўринишларини белгилаш мумкин бўлган «сен» ва «сиз» шаклларини ишлатиш билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Нутқий одатни тадқиқ қилишда шунга кўра бу муаммолар муҳим аҳамиятга эга. Фикримизга ойдинлик киритиш мақсадида «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» да берилган изоҳларда *сен-кишилик олмоши, II-шахс, бирлик*.

1.Ўзидан кичик, яқин кишига мурожаатда ишлатилади.

2.Купчиликка муносабатда дағал ёки менсимасликни билдиради. Сиз-кишилик олмоши, 2-шахс, кўплик.

1.Кўпчиликка мурожаатда ишлатилади.

2.Ўзидан катта кишига ва умуман ҳар қандай шахсга нисбатан ҳурмат билдирилади.

Нутқий одат учун яқка шахсга қаратилган мурожаат характерини алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. «Сен/сиз» шаклларининг қарама-қаршилиги нутқий одатга хос ҳамма вазиятларда ишлатилади ва барча тил бирликларига қўшилади. Бу шакллар бирлик ва кўпликдаги кишилик олмошлари билан бирга феълнинг шахс-сон аффиксларида ҳам ойдинлашади.

«Сен/сиз» шакллари шароитга мосланган бўлиб, юқори услубий буёқдорликка эга бўлган тил бирликлари нутқий одатнинг «сиз» шаклига услубий жихатдан оддий, кўполрок бирликлар «сен»шаклига тўғри келади. Ҳар қандай сўз ўзининг денотатив маъносидан ташқари коннотатив ва прогматик маъносига ҳам эга бўлиб, мазмунан мураккаблашиши мумкин. Жумладан, сен<=>сиз оппозициясидаги лексик бирликлар умумий денотатив маънога эга бўлса ҳам, бироқ улар прагматик маъноси билан бир-биридан фарқ қилади. «Сен ва сиз» ўзаро ҳурмат семасига эга эканлиги ва эга эмаслиги асосида фарқланади. Кўпроқ буйруқ тариқасидаги сўзлар *сенлаб*, *узр*, *илтимос*, *миннатдорчилик* тарзидаги сўзлар сизланиб гапирилади. Шунингдек, акскарият тил бирликларида «сен/сиз» шакллари билан қўлланиш мумкинлигини англатувчи кўрсаткичлар мавжуд жумладан нотаниш шахснинг дастлабки мулоқат шароитида эътиборини тортиш усули ҳозир анча камайиб қолган адресатнинг исми ва отасининг исми билан мурожаат қилиш «сиз» шаклини ишлатишни талаб қилади.

Ўзбек тилида қариндошлик номини мурожаат вазифаси сифатида қўллаш ўзига хос ахамиятга эга. Бирламчи номинацияда ижтимоийлик, кумуникантларнинг ёшига қараб намаён бўлади: *ота*, *она*, *буви*, *тоға*, *хола*, *амма*, *ака-она* каби катта ёшли адресатларга сизлаб: ўғил, қиз, ука, сингил, жиян, набира сингари кичик ёшдаги қариндошларга сенлаб мурожаат қилиш кузатилади. Бизда ота оналар ўз фарзандларига нисбатан «сен» деб мурожаат қилиш фарзандларнинг ўз ота-онасига ўзидан ёши катта бўлган барча қариндошларга «сиз» деб муносабатда бўлиш меъёрий ҳисобланади.

Бу ҳақида гап кетганда, ўзбек оилалари учун хос яна бир шарқона фазилатга тўхталиш лозим. Ғарб халқларида эр хотиннинг бир-бирига сенлаб гапириш табиий ҳолат ҳисобланади. Кўпчилк ўзбек эркаклари ўз рафиқаларига сенлаб гапирадилар. Бироқ ўзбек аёли ҳеч қачон ўз турмуш ўртоғини сенламайди, балки кўриб ўтилганидек мурожаатнинг ҳурмат белгиловчи турли сўзлар қўлланади.

Шунингдек, оилага янги аъзо бўлиб келган келинчак хатто энг кичик кайинсингил эрнинг укаларигача ёш болаларгача сизловчи ва ҳурмат оттенкаларни ифодаловчи лексик бирликлардан фойдаланади. Бу мурожаатнинг «сен»га айланиши нутқий одатга тўғри келмайди. «Эр: намуноча, аввал суюнчи берсангчи яхши ҳовли топиб келдим. Эртага кўчамиз. Хотин: кўчмайман дедим кўчмайман! –ўзинг кўчавер катта кўча!» (Т.Пўлат). Бу ерда Хотин кишининг ўз эрини сенлаш билан нутқий одат меъёри жуда кўпол равишда бузилиш ҳолатлари кузатилади.

А.Қодирийнинг асарларида сизлашнинг ўзига хос кўринишларини учратиш мумкин: *«сабаби жуда аччик, - деди Отабек. Лекин нимани сабаб қилиб кўрсатишни ўзи ҳам билмас эди.*

- Айтингиз ахир» (Зайнаб)

Бироқ юқоридаги асарларнинг рус тилидаги таржималарида ўзбек халқига хос меъёрлар бузилиши кузатилади. Бундай ҳолат халқимизнинг урф-одатлари, нутқий одатини билмаслик ёки уларга беписандлик, бепарво карашнинг натижасидир. Нотаниш адресатларга нисбатан қариндошликни белгиловчи мурожаат шакллариининг иккиламчи номинациясида доимо «сиз» шаклини ишлатилиши кўзга ташланади: *«энди, синглим тушунинг, шу биттагина боламизнинг онаси йиғлаб эси кетаяпти мен-ку чидаялман...».* (С.Ахмад)

Социал ижтимоий ролларнинг ўзгаришини кўрсатадиган ушбу «сен/сиз» шакллариининг алмашилиши ҳам катта аҳмиятга эга. Масалан, аввал таниш сўнгра дўст бўлган суҳбатдошлар сенлаб гапирадилар. Бу ҳодиса аксарият коммуникатларнинг ижтимоий мақоми ўзгариши билан белгиланади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, «сен/сиз» шакллариининг алмашилиш айрим ҳолларда услуб билан ҳам алоқадор бўлади. Масалан, отанинг ўз фарзандига сизлаб мурожаат қилиши биров киноявий маънода бўлиши мумкин ва х к. Шароит тақозоси билан баъзан коммуникация давомида «сен/сиз» шакллариини юзага чиқармасликка бўлган интилиш ўзаро муносабатларнинг характерини белгилайди. Нутқий одатнинг «саломлашиш», «хайрлашиш» вазиятларида «сен/сиз» шакллари ифодаланмаслиги мумкин.

«Сиз» шакли «сен» га қараганда чуқур ҳурматни ифодалаши табиий. Нутқий одатда тил ва нутқнинг бошқа белгиларига қараганда кўпроқ ижтимоий рамзийлик хосдир. Бирор гуруҳда кўп ишлатилмаслиги табиийлиги туфайли уларни тил бирликларини ишлатишига қараб фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, ёшлар нутқида «саломлашиш» вазиятида *«Салом калайсан?»* кексалар нутқида *«Ассалому алайкум бардаммисиз?»* каби бирликлар тез-тез жуда кенг қўлланади. Ёки «эркалаш» вазиятида аёллар кўпроқ «ўргулай» эркалар *«Баракалла»* каби тил бирликларини ишлатишлари билан ажраладилар. Бунда уларни бирлаштирувчи сема-сўрашиш, эркалаш маъноси, дифференциал сема-ёш ва жинс белгиси сифатида кўрсатилади. Ўзбек халқи учун бу белгилар орасида ёш ва жинс белгилари нутқий одатда муҳим ўрин тутди. Шуни назарда тутиб, коммуникатларни хусусан, ёш ва жинси нуқтаий назаридан гуруҳларга ажратамиз ва қолган барча

аломатларини шу гуруҳ таркибида кейинги ишларимизда батафсил таҳлил қилишга ҳаракат қилимиз.

REFERENCES

1. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. –Т: Фан,1988.
2. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филология фанлари номзоди .дис.автореф. -Самарканд,1994.
3. Махмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз -Т: Адабиёт ва санъат,1997.
4. N. Abdurakhmonova, I. Alisher and R. Sayfulleyeva, "MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), 2022, pp. 61-66, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919579.
5. Abdurakhmonova N. The bases of automatic morphological analysis for machine translation. Izvestiya Kyrgyzskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. 2016;2 (38):12-7.
6. Abdurakhmonova N, Tuliyeu U. Morphological analysis by finite state transducer for Uzbek-English machine translation/Foreign Philology: Language. Literature, Education. 2018(3):68.
7. Mengliev D, Barakhnin V, Abdurakhmonova N. Development of Intellectual Web System for Morph Analyzing of Uzbek Words. Applied Sciences. 2021; 11(19):9117. <https://doi.org/10.3390/app11199117>
8. Abdurakhmonova N., Tuliyeu U. and Gatiatullin A., "Linguistic functionality of Uzbek Electron Corpus: uzbekcorpus.uz," 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT), 2021, pp. 1-4, doi: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670043.
9. Kubedinova L. Khusainov A., Suleymanov D., Gilmullin R., Abdurakhmonova N. First Results of the TurkLang-7 Project: Creating Russian-Turkic Parallel Corpora and MT Systems. Proceedings of the Computational Models in Language and Speech Workshop (CMLS 2020) co-located with 16th International Conference on Computational and Cognitive Linguistics (TEL 2020) .2020/11: 90-101